

ПРО МІСЦЕ І РОЛЬ ЕСТЕТИЧНОГО ДОСВІДУ В ГАРМОНІЗАЦІЇ МІЖКУЛЬТУРНИХ КОМУНІКАЦІЙ

Н.В. Кочура

аспірантка Національного інституту стратегічних досліджень

У статті осмислюється місце та роль естетичного досвіду як базисної умови міжкультурних комунікацій. Автор також звертає увагу на характер накопичення естетичного досвіду українством, зокрема з метою подальшого з'ясування впливу такого чинника на міжкультурні комунікації та процеси консолідації в українському суспільстві.

Ключові слова: естетичний досвід, міжкультурні комунікації, гармонійні відносини.

За будь-яких умов соціокультурного буття народів, країн і континентів, найвищі перемоги творчого духу втілюються в естетичних цінностях, які складають скарбницю людської культури.

Початок XXI століття в культурі замайорів різноманітними за своїми напрямками тенденціями. Художня картина світу постає в уяві як багатомірний колаж, змодельований одночасно в часі і просторі, і до якого навряд чи можливо застосувати традиційні оціночні критерії. В поле нашого сприйняття повсякчас потрапляють факти, гіпотези, турбулентні інформаційні потоки, які залишають людей розгубленими, або примушують дивитися на світ, під іншим кутом зору, з інших нестандартних позицій. Дослухаючись до голосів минулих і сучасних цивілізацій, ми відчуваємо пульсацію інших культур, їх перетворювальну енергію, яку наша свідомість намагається оцінити, класифікувати, вступити з нею в комунікацію, або, навіть відринувати чи заперечити [8; 17].

У розумінні сучасної культури термін комунікація є одним із ключових. Застосування цього поняття до сфери естетичних цінностей означає практично необмежене розширення її меж. Світ естетичних цінностей людства простягається перед нами. "Уявлений музей" (А.Мальро) відкриває двері, запрошуючи нас до співтворчості та співіснування з "художніми онтологіями" різних часів і народів. Комунікація передбачає багатомірність відносин „свого” та „не свого”, і набагато краще орієнтує в розмаїтті культурного простору.

Ще Гердер у своєму розумінні історії робив акцент на багатоманітності та плюралізмі, стверджуючи "самоцінність і самоцільність всіх національних та історичних форм культури". Віддаючи належне історичній та географічній багатоманітності культур, він доходить висновку, що "коли людський розум в усякому різноманітті шукає спільності, а божественний розум – прообраз його – усюди поєднує одиничність із незчисленною множинністю, то і ми з безкінечного царства перетворень можемо повернутися до

більш простої теореме, з якої виходить, що увесь людський рід на землі – це одна й та сама порода людей [10, 198]. Таким чином, для Гердера засадою культурної багатоманітності виступає «єдність» людської природи.

Беручи до уваги те, що міжкультурні комунікації потребують своїх кодів, а всі естетичні феномени, з якими ми стикаємось в плюралістичному культурному просторі, мають власні мови, сама людська природа виступає як об'єднуючий фактор для різних явищ культури, а Людина постає як творець Прекрасного, незалежно від того, яку форму воно приймає [3]. Таке міркування впливає із самого феномену естетичного, який, при всій складності змісту і різноманітності можливих дефініцій, постає як носій специфічно людського відношення нескінченно різноманітного, такого, що вбирає все багатство відносин, що існують у світі, але незмінно конструює його за *законами краси*. Означена специфіка феномену виступає як найбільш оптимальна реалізація сутнісних сил людини, її історичного призначення. В цьому контексті важливо, на наш погляд, осмислити місце і роль естетичного досвіду, як базисної умови міжкультурних комунікацій, в системі яких, чуттєвим відносинам індивіду зі світом (світу з індивідом) відведено одне з чільних місць. У статті також приділяється увага характеру накопичення естетичного досвіду, українством зокрема, з метою подальшого з'ясування впливу такого чинника на міжкультурні комунікації та процеси консолідації в українському суспільстві.

Поняття „досвід” з'являється вже при найперших спробах філософського осмислення взаємодії людини зі світом. У подальшому, в процесі усвідомлення нею різних сторін життя, виокремлюється пізнавальний, господарський, економічний, етичний, естетичний, художній, релігійний досвіди. Кожен з них складається з життя і діяльності окремої людини, сім'ї, роду, племені, народу,

проте починаються вони на різних етапах життя індивіду. На це звертали увагу ще філософи різних країн Давнього світу: Єгипту раннього, середнього і пізнього царств, Шумери, Вавилону, Індії, Китаю, Персії тощо. В Давній Греції – у Платона і Аристотеля (а потім і в інших філософів наступних поколінь) поняття досвіду набуває вже різнобічного трактування. В даному випадку у філософії Платона і Аристотеля нас найбільше цікавить те, що поступово веде до становлення поняття "естетичний досвід", який не збігається із загальним поняттям досвіду в гносеологічному і житейському розумінні.

Саме естетичний досвід Платон розглядав як базу для виховання естетично розвинутої і естетично діючої особистості, яка естетично здійснює своє життєбудівництво. „Хто в цій сфері вихований належним чином, писав філософ, – той дуже тонко сприймає різні недоробки, неточності чи природні недоліки. Його насолода чи роздратування буде вірним: він схвалював би те, що добре, і прийняв його б у свою душу, живився б ним і сам став бездоганним. Бридке він правильно засудить і зненавидить з юних літ, а коли прийде до нього пора мислити, він полюбить цю справу, усвідомлюючи, що вона йому властива, оскільки він так вихований” [7, 161].

Стан, при якому у кожній людині в процесі спонтанних, ще не цілеспрямованих чуттєвих взаємовідносин зі світом, але вже певним чином „фільтрованих” через окремі миттєвості, що позначають задоволення і навіть насолоду, – чи не це підштовхує і спонукає людину слідувати певним відчуттям, враженням, сприйняттям і почуттям? Трапляється це не лише з тими, кого мудріше покоління, виховуючи у невимушеній атмосфері, долучає до різних явищ, процесів, предметів, людських відносин, вчинків і дій, що „примушують” душу і тіло переживати хвилюючі миттєвості, але й з тими, хто сам знаходить подібні якості в багатоманітному світі явищ, предметів, людей та ідей, якими б вони не були простими чи складними, ясними чи навпаки нечіткими і прихованими.

Вплив на почуття збагачує сферу емоційних взаємовідносин людини зі світом. У процесі накопиченого досвіду ці взаємодії стають або більш витонченими і облагородженими, або грубішими і жорсткішими. Останнє залежить не лише від особливостей предметів, явищ зовнішнього світу, характеру відносин, які властиві тій чи іншій спільноті, чи соціальному організму, але й від рівня розвитку чуттєвості суб'єктів комунікації. Саме останнє, на початковому етапі життя визначається в значній мірі дієвістю і вираженістю естетичного начала, яке виявляє себе в людині через заглиблення її в світ у процесі споглядальної діяльності.

У даному аспекті мова йде про накопичення початкового, первинного досвіду, покликаною пробудити прагнення до краси, яке, зростаючи в подальшому, буде „працювати” як в чуттєвих так і в раціональних взаємодіях людини зі світом. А досвід на протязі всього життя буде поповнюватися новими враженнями, почуттями і переживаннями, які стануть матеріалом для постійного удосконалення, піднімаючись до естетичних почуттів і естетичного смаку. Водночас, такі почуття і смаки виростатимуть з емоцій, здатностей до раціонального мислення і судження, що оцінюють характер широкого спектру взаємодій носія естетичних норм зі світом. Отож, мова йде не про вродженість естетичного почуття – ця проблема досить широко обговорювалась філософами різних часів, а про природність людської чуттєвості (в тому числі і естетичного почуття). Для її виявлення й пробудження в кожному місті, державі, – за словами С.С.Аверинцева, – був свій стиль життєвих відносин, свій смак і традиції, які ретельно культивувались, в яких сфокусований естетичний досвід попередніх поколінь, що постає як вихідний (первинний) досвід (включаючи період утробного розвитку) для кожної народженої людської істоти [7, 121].

Виключно важливу роль у накопиченні початкового, первинного досвіду, покликаною пробудити прагнення до краси та гармонізувати чуттєво-раціональні комунікації в подальшому, відіграє природне середовище. Воно в величезній мірі обумовлює самотність кожного етносу, відбивається на способі його життя, харчуванні, економіці, мові, свідомості тощо [9; 14].

Звертаючись до характеру накопичення естетичного досвіду українством (з огляду, в тому числі, на досвід і спостереження автора), можна стверджувати, що населення з покоління в покоління передавали знання про те, як треба жити нащадкам з природою. „Природна культура”, „природна мораль” і духовність не виходять із орбіти народних українських уявлень і досі. „Типовому українцеві, – як писав О.Ковалевський, – чужий абстрактний підхід до явищ буття, він схильний усе бачити через світло знань серця, як центру духовно-розумової та душевно-тілесної діяльності людини. Українцеві притаманне протилежне раціоналістичному західному – „олександрійсько-біблейне” світовідчуття, він відсторонюється від фаталізму, він увесь у душевному русі, причини якого Д.Чижевський відносить саме до глибинного зв'язку національного характеру з природою, до безміру її виднокругів, передовсім степових, не заступлених ані висо-

кими горами, ані непрохідними лісами, ані певною стихією моря чи океану [15, 6].

Прагнення до гармонії між людиною і навколишнім природним середовищем викликає відповідне бажання гармонізувати міжлюдські стосунки. У цьому випадку прагнення до гармонійних відносин із рівня індивідуального поступово переноситься на рівень міжкультурних комунікацій, далі – на рівень національний, що вимагає відповідності тим суспільним нормам, які діють не лише в родині чи групі з якою себе людина ототожнює, але викликає потребу зіставляти власні інтереси з інтересами людей, що мають інші культурні традиції, а також із інтересами народу та нації в цілому. Історично-наскрізне жадання соціальної гармонії пронизує творчість духовних провідників нації: Сковороди, Шевченка, Франка, Лесі Українки тощо. Дві надзвичайно потужні духотворчі складові – природна і суспільна, набуваючи в історичному плині певних видозмін, загалом залишаються й досі стержневими, такими що не підлягають перегляду. Звідси – і національно своєрідне переломлення християнських засад в українстві – все тут дуже привітне, радісне, рідне, близьке, таке ж як і в спілкуванні з природою [15, 7].

Торкаючись особливостей накопичення і передачі українством естетичного досвіду, зокрема уявлень про прекрасне, через матеріально-предметні форми, можна сказати те, що в найбільшій мірі вони втілені у різноманітних самотутніх витворах ужиткового мистецтва. Одяг, взуття, житло, предмети побуту навіть у найскрутніші та найтрагічніші моменти завжди оздоблювалися здебільшого орнаментами згідно з існуючими уявленнями про красу, які у зв'язку з традиційністю українців майже не змінювалися аж до ХХ ст. Оскільки красиве є синонімом досконалого, то декорування предметів вжитку здебільшого наслідувало довершеність природного світу. Рослинний орнамент використовувався у всіх без винятку напрямках народного мистецтва і був найпоширеніший.

Відомий український дослідник Ф.Вовк в етнографічній розвідці “Антропологічні особливості українського народу” писав: “Орнаментация українського посуду дуже різноманітна, і в ній, так само як і в вишивках, розмальовуванні печей, у різьбленні дерева тощо, дуже яскраво виявились естетичні нахили українського племені... Основні мотиви її завше виключно графічні та барвні, до того майже виключно рослинні” [5, 63].

Прикрашаючи все навколо себе, українці важливого значення надавали і власному зовнішньому виглядові. Яскравий приклад – оздоблення одягу вишивкою, яку справедливо вважають однією з основних особливостей народного мистецтва. Ю.Русов зазначав: “Кожен знає і справедливо гордиться надзвичайною різно-

манітністю, багатством і вміло добраними барвами наших вишивок” [13, 50], ними декорували практично всі речі широкого вжитку.

Як засвідчують етнографічні джерела, одяг прикрашали також тканими прикрасами й особливим збиранням тканини. Використовували й різноманітні аксесуари: пояси, які були щоденними та святковими, головні убори, декоровані квітами, пір'ям, стрічками (зокрема, це стосується тих, що вдягали на свята), перснів, кульчиків, нашійних прикрас, чоловіки носили ще торбинки і різьблені “ціпки”, в Карпатському регіоні – “топірці”, “пістолі” та дерев'яні порохівниці. Особливу увагу приділяли зачісці, яка мала бути ретельно виконаною. Причому зачіски, як і аксесуари, різнилися не лише за статевою, а й за віковою і територіальною ознаками, що засвідчує про їх поліваріантність [2, 220-227].

Таке скрупульозне ставлення до власного зовнішнього вигляду було зумовлене, насамперед, бажанням відповідати існуючому розумінню краси, а отже, перебувати в гармонії з природою, яка, сприяючи самовдосконаленню людини, вимагала, щоб її внутрішній і зовнішній стан відповідали єдиній цілісності.

У філософсько-естетичній думці немає однозначної відповіді на питання про природу краси. Можна лише з певністю сказати, що прекрасне не може існувати поза людською свідомістю та практикою, адже тільки в процесі естетичного освоєння світу людиною предмет чи явище набуває оцінки, співмірної з її розумінням краси. Причому варто погодитись з І.Кантом, що ми оцінюємо як «прекрасні», ті явища дійсності та твори мистецтва, які в нашій свідомості викликають відчуття естетичної насолоди. Якщо ж говорити про людину в якості об'єкта естетичного сприйняття, то вона тоді відповідатиме вимогам прекрасного, коли в ній соціальне, духовне і біологічне злиті воедино в гармонійній цілості, а також, коли вона в своїй діяльності не суперечить сама собі та соціальній дійсності

На гармонізуючій, об'єднуючій ролі Краси, втіленій в мистецькій діяльності народу, наголошував не раз філософ, митець, учений, людина Світу – Микола Реріх. Зокрема у своїй праці „Культура та цивілізація” він зазначав: „Мистецтво об'єднує людство. Мистецтво єдине та неподільне... має багато гілок, але корінь його єдиний. Мистецтво це прапор майбутнього синтезу. Мистецтво для всіх. Кожен відчуває істину Краси. Для всіх повинні бути відкриті ворота „священного джерела”. Світло мистецтва осяє безліч

сердець новою любов'ю. Спочатку несвідомо прийде це почуття, але потім воно очистить всю людську свідомість...скільки молодих сердець шукають щось істинне і прекрасне. Дайте ж їм це". І далі філософ визначає можливий шлях, яким можна досягти бажаного творчого єднання і гармонії: „Поверніть мистецтво народу, воно йому належить. Повинні бути прикрашені не лише музеї, театри, школи, бібліотеки, приміщення станцій і лікарень, але й тюрми повинні бути прекрасні і тоді більше не буде тюрем” [12, 164-165]. Актуальність цієї проблеми лише зросла від часів життєдіяльності Реріха. Варто звернути увагу на те, якими злободенними видаються його спостереження для нас, людей вже інформаційної епохи. Для прикладу, звернемо увагу на газети щодобового випуску. Що ми бачимо на перших шпальтах? Величезні заголовки про новини злочинів, катастроф, ненависті. А якщо дещо стосується релігії, краси, пізнання і творення, то воно буде розміщене навіть не на останній сторінці, але „потоне найдрібнішим шрифтом у найбільш непомітних середніх частинах газети”. Чи не означає це, що лише новини про вбивства, розруху, про жахи цікаві сучасному суспільству. При такому порядку не лише народ, але й молоде покоління від самого народження виховується на тому, що війна, ненависть до людей, вбивство, отруєння і злочинність заслуговують гучних назв і перших шпальт, а все позитивне ніби не має громадського значення [12, 157]. Тому вагомим джерелом накопичення позитивного естетичного досвіду мали б стати, також і засоби масової інформації, інформаційне середовище загалом, які в сучасну епоху розгортання глобалізаційних процесів мають багатого різноманітніші й активніші інструменти впливу на людський розвиток (людську свідомість), ніж це було за часів Миколи Реріха.

Повертаючись до питання про природну основу людської чуттєвості, необхідно зазначити те, що естетичні почуття, займають настільки вагоме місце в житті людини, що вони знову і знову повертаються до нього, намагаючись глибше проникнути в його людинотворну і життєбудівну сутність. „Естетичне почуття, отримане людиною від природи, – писав В.Г. Белінський, – повинне підвестися на ступінь естетичного смаку, який здобувається в процесі вчення і розвитку” [1, 159]. Прагнення до краси, – підходить А.С.Макаренко, – міцно закладене природою в кожній людині, є найкращим важелем, яким можна повернути людину до культури” [6, 296].

Сучасні численні наукові дослідження і галузі медицини, педагогіки підтверджують, що „прекрасне”, „красиве” є не лише джерелом радості і цілісного оздоровлення організму, але й впливає на організм, активуючи роботу центрів

інтелектуального розвитку. Можливо саме тому великий учений-фізик Ейнштейн стверджував, що творчість Достоєвського мала більший вплив на народження його наукових відкриттів, ніж думки учених фізиків. А Дарвін свого часу жалкував про те, що надто мало лишав часу для спілкування зі справжнім мистецтвом і літературою, які, на його думку, допомогли б зберегти активність тих частин мозку, які з часом атрофувалися [17, 32].

Політика усвідомленої державної зневіри в могутній потенціал природного в людині, особливо за радянських часів, пригнічення всього, що не узгоджувалось з ідеологічними настановами, до певної міри, ще й до сьогодні тримає у скуті менталітет багатьох людей. Всепідлеглість (в тому числі і природності людини) соціальному початку, результат, можливо, нерозбірливої соціалізації, яка не знаходила опори в природній організації індивіду. Остання часто так і не проростала в особистість, перш за все, через нерозвиненість істинно людської чуттєвості, накопичення якої естетичним досвідом різного життєтворчого змісту проростає з часом в естетичні почуття, що розкривають індивідуальну неповторність кожної особистості, етносу і нації в цілому. Тому накопичення досвідом різноманітних за формою і змістом естетичних переживань, почуттів є однією з важливих умов побудови, відповідно, більш толерантних, чуйних, а відтак і більш гармонійних міжособистісних міжкультурних комунікацій.

Через пробудження в людині її родової якості – прагнення до краси – естетичний досвід починає витворюватися, за словами Н.Баумгартена, в освіченість, яка проявляє себе в умінні індивіда користуватися цим досвідом, поступово піднімаючись від чуттєвого пізнання в образах до культури, а саме до того її рівня, який лише і може забезпечити *цілісність особистості*, не роздираючи її на різні „шматки” політичної, правової, економічної, моральної, екологічної, художньої культур.

Естетичний досвід закладає основу розуміння того, що спортивні вправи створюють естетичне тіло, але краса твориться лише вільною і рівномірною грою членів. Так само напруження окремих духовних сил може творити видатних людей, але тільки рівномірне їх поєднання робить людей щасливими і досконалими... Відтак, невірно, що розвиток окремих сил повинний потягнути за собою пожертвування цілісністю, або ж скільки закони природи до цього не прагнули, все ж в нашій владі при допомозі мистецтва ще більш високого ґатунку відновити

знищену мистецтвом цілісність нашої природи [18, 270]. В подальшому, значні зусилля в розкритті ролі розвинутої естетичної чутливості для збереження цілісності особистості зробив Ф.Шіллер. Учений стверджував, що вона (естетична чутливість) „слугує засобом до кращого розуміння життя, готує „здобрений” ґрунт для раціонального пізнання і мислення” [16, 274]. В цьому контексті варто відзначити, що проблема збереження цілісності особистості піднімається в сучасний час до макрорівня. Тобто, вона стає актуальною як для суспільств так званого перехідного періоду, так і країн, для яких потужні трансформаційні соціально-економічні процеси вже позаду (або чекають у майбутньому). Підставою для таких міркувань є активізація різносторонніх інформаційних впливів, зумовлених, зокрема, впровадженням новітніх інформаційних технологій які, разом із процесами стрімкої економічної глобалізації, мають за мету активно впливати на підсвідомість та свідомість людей (інституцій), здебільшого, з суто утилітарною чи ідеологічною метою [11]. Власне, такі процеси і спонукають різні цивілізаційні соціокультурні спільноти більш активно шукати умови, які б сприяли гармонізації комунікацій в сучасному світі. В контексті наших досліджень однією з умов, так званим ферментом, котрий сприяє гармонійному входженню індивіда не лише в культурне поле людства, але й направляє його на збагачення інших культур та використання їхніх досягнень у повсякденних справах – є, як ми вже зазначали, „розбудження” прагнення до краси.

Спочатку, „механізм” прагнення до неї здійснює свою „роботу” через формування в людині емоційної чуйності до всього світу (в тому числі і до самого себе), грані якого виявлені різними естетичними якістьми. Це є цінним не лише для конкретного індивіду, але й для роду, народу, держави, людства. Можливо, така чуйність ще не є усвідомленою, не завжди стає предметом рефлексії (хоч і дає для неї матеріал), проте вона постійно розгортає поле таких взаємодій. Відтак, у процесі накопичення естетичного досвіду відносини все більше підлягають закону гармонії.

Отже, найголовніша людинотворча функція, яка визначається чуйністю людини до краси і прекрасного, має набагато більшу співтворчу енергію, ніж традиційно прийнято рахувати, зокрема в політичній сфері. До вищевказаної тези направлені думки Платона, який писав про те, що політична діяльність може возносити людину до найвищого духовного одкровення, даючи суб'єкту політики істинно людські радості і задоволення [17].

Про суспільно-важливу функцію естетичного зазначав також і Аристотель у своєму знаменитому творі „Політика”. „Треба, – писав фі-

лософ, – щоб громадяни мали змогу займатися своїми справами: воювати – в разі потреби, а особливо втішатися миром і відпочинком, робити те, що потрібне і корисне, а надто – те, що прекрасне” [4, 8]. Отже, ще в античні часи учені підносили Прекрасне, як таке, що володіє об'єднувальним універсальним принципом, зміцнює державні засади, сприяє творенню єдиного поля культури.

Єдність, про яку здавна мріяли мислителі і поети, може виникнути якщо не в реальності, то як деяка ідеальна сутність, на основі етичного принципу Добра, екзистенційного принципу Любові і естетичного принципу краси. В цьому сенсі, призначення естетичного досвіду, як базисної умови міжкультурних комунікацій, – коли „різне поєднається, люди прозріють, вбачать в іншому не себе, а іншого, яким він є, подолавши національний, соціальний, особистий еґоїзм. Дух живе там, де бажає, відкриває істину в красі, об'єднуючи в одну сім'ю різні народи”, – саме так романтично висловлював свою думку Шіллер про роль естетичного фактору [6, 270].

Отже, „накопичуючи” чуттєвість до прекрасного, естетичний досвід задовольняє людину в її прагненні віднайти загальнолюдську значимість речей, ті цінності, які збагачують людей різних культур. Про них, на наш погляд, промовисто і влучно вказував ще Аристотель, у своїй праці „Метафізика”: „Ми прагнемо того, що здається нам прекрасним, а найвищою метою прагнення є те, що справді прекрасне” [4, 7]. Разом із цим, в результаті естетично реалізованої мети людина виконує свій найвищий обов'язок – удосконалює себе через удосконалення оточуючого світу, а відтак, через постійне самовдосконалення відбувається поступовий процес гармонізації комунікацій між культурами різних народів, країн, цивілізацій.

Навіть земні люди зрозуміли дієве значення Краси, зазначав М.Реріх. І коли ми стверджуємо: Любов, Краса, Дія, ми знаємо, що промовляємо формулу міжнародної мови. Ця формула, що нині належить музею і сцені, повинна вийти в життя кожного із нас. Знак Краси відкриває всі „священні ворота”. Під знаком Краси ми йдемо радісно. Красою перемагаємо. Красою молимося. Красою об'єднуємося...і, відчуваючи шлях істини, ми усміхнено зустрічаємо прийдешнє” [12, 165].

Тому, осмислення місця і ролі естетичного досвіду, як базової основи гармонізації міжкультурних комунікацій, системне підведення його до основ народної освіти, громадського виховання стає все актуальнішою задачею, насамперед для України, з огляду на нагальну потребу духовного відроджен-

ня, морального очищення та консолідації наших громадян в єдину націю. Пробуджене, внаслідок накопиченого естетичного досвіду, прагнення до прекрасного має стати рушійною силою, що направляє до творення якісно нових форм втілених в істині, добрі та красі. Таке

підґрунтя сприятиме, на наш погляд, гармонізації комунікацій не лише між культурами в межах однієї нації, але й у все тіснішому міжцивілізаційному соціокультурному просторі.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Белинский В.Г.* Полн. собр. сочинений. – Т.9. – М.: Просвещение, 1955. – 288 с.
2. *Бурачинська А., Кузеля З.* Одяг і взуття // Енциклопедія українознавства: В 2 т. – Т.1. – Мюнхен; Нью-Йорк: Молоде життя, 1949. – С. 219-227.
3. *Видгоф В.М.* Целостность эстетического сознания. – Томск, 1992. – 152 с.
4. *Віхи в історії античної естетики:* Збірник: Пер. з давньогр. та латин. / Упоряд., ст. та приміт. Й. У. Кобова. – К.: Мистецтво, 1988. – 288 с.
5. *Вовк Хв.* Етнографічні особливості українського народу // Студії з української етнографії та антропології. – К.: Мистецтво, 1995. – С. 39-218.
6. *Журавський Г.Е.* Педагогічні ідеї А.С. Макаренка. – М.: Педагогика, 1963. – С. 296.
7. *Идеи эстетического воспитания.* – Т.1. – М.: Наука, 1973. – С. 121-161.
8. *Кочура Н.Н.* Эстетичний досвід як умова гармонізації між культурних комунікацій // Религия и гражданское общество: через межкультурные коммуникации – к диалогу цивилизаций: Сб-к науч. тр. V междун. семинара. – Симферополь: ВГМИ «Таврия», 2006. – С. 122-126.
9. *Крисаченко В.С., Мостяєв О.І.* Україна: природа і люди. – К.: Ін-т філософії НАН України, 2000. – 492 с.
10. *Леонтьев А.Н.* Деятельность, сознание, личность. – М.: Наука, 1975. – С. 198.
11. *Литвиненко О.В.* Інформаційні впливи та операції: Теоретико-аналітичні нариси. – К.: НІСД, 2003. – 240 с.
12. *Рерих Н.К.* Культура и цивилизация. – М.: Международный Центр Рерихов, 1997. – 200 с.
13. *Русов Ю.* Душа народу і дух нації. – Філадельфія: Америка, 1948. – 291 с.
14. *Стелико М.Т.* Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз). – К.: Знання, 1998. – 251 с.
15. *Українські традиції / Упор. та передмова О.В. Ковалевського.* – Харків: Фоліо, 2004. – 573 с.
16. *Шиллер Ф.* Собрание сочинений: В 7 т. – Т. 6. – М.: Просвещение, 1957. – С. 255.
17. *Эстетическая культура.* – М.: Наука, 1996. – 201 с.

Стаття надійшла до редакції 21.11.2006 р.

